

Отримано: 28.01.2023.

Прорецензовано: 24.02.2023.

Прийнято до друку: 27.02.2023.

e-mail: stepansyniak@gmail.com

DOI: 10.25264/2409-6806-2023-34-138-143

Сияк С. Інциденти та конфлікти в житті польських парамілітарних організацій на Волині в 1921–1939 роках. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Історичні науки»*. Острог, 2023. Вип. 34. С. 138–143.

УДК: 94 (477.82):355.01+061(438) «1921-1939»

Степан Сияк

ІНЦИДЕНТИ ТА КОНФЛІКТИ В ЖИТТІ ПОЛЬСЬКИХ ПАРАМІЛІТАРНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА ВОЛИНІ В 1921–1939 РОКАХ

У статті зроблено спробу окреслити інциденти та конфлікти, які відбувались в житті польських парамілітарних організацій на Волині в 1921 – 1939 рр. Встановлено, що найбільш поширеною формою опору польським переселенцям з боку місцевого населення були підпали господарств колоністів. Констатовано, що велику кількість інцидентів та конфліктів української молоді припало на Стрілецький союз. Зазначено, що самі польські військові переселенці часто були агресорами щодо місцевого населення.

Ключові слова: польські парамілітарні організації, інцидент, конфлікт, Стрілецький союз, Волинь.

Stepan Syniak

THE INCIDENTS AND CONFLICTS THAT TOOK PLACE IN THE LIFE OF POLISH PARAMILITARY ORGANIZATIONS IN VOLYN, 1921–1939

The article attempts to outline the incidents and conflicts that took place in the life of Polish paramilitary organizations in Volyn in 1921–1939. It was established that the most common form of resistance to Polish immigrants by the local population was attacks on colonists' farms. It was established that a large number of incidents and conflicts among Ukrainian youth fell on the Rifle Union. It is noted that the Polish military emigrants themselves were often aggressors in relation to the local population. From the very beginning, the resettlement of military settlers to a «foreign» territory was strongly opposed by the Ukrainian peasantry, which rightly did not want to share the land with former Polish soldiers. According to the documents of the State Archives of the Rivne and Volyn regions, in the period of the 20s – 30s of the 20th century. A large number of displaced persons turned to the police and the army with a request to provide weapons (pistols, rifles and even grenades) for self-defense of themselves and their families. It is worth noting that the squatters often appealed to the district elders with complaints about the local voyts and soltis, who insulted and even harassed the squatters and their work. This does not seem surprising, because almost most of the positions in the villages and towns were held by Ukrainians, who made up the majority, and whose attitude towards the Polish military and civilian immigrants was extremely negative. As a form of resistance, raids by local peasants of the settlement farms were extremely common in the Volyn Voivodeship. Polonization, the eradication of Ukrainian identity, multiplied by colonialist treatment, created the basis for the superior behavior of representatives of Polish paramilitary organizations.

Keywords: Polish paramilitary organizations, incident, conflict, Rifle Union, Volyn.

Проблематика взаємовідносин між польськими парамілітарними організаціями та місцевим населенням, а також між самими союзами на Волині в міжвоєнний період, фактично не була предметом наукового дослідження як серед українських, так і польських дослідників. В українській історіографії вперше дане питання підняв В. Смолей [13], який надав великого значення переселенню польських колишніх військових на західноукраїнські землі та конфлікти з місцевим населенням. Варто зазначити, що в науковому доробку С. Сияка [11, 12] відображені взаємовідносини польських напіввійськових організацій з місцевим населенням у міжвоєнний період та конфлікт Стрілецького союзу з українською молоддю в с. Невірків.

Після підписання Ризького мирного договору 1921 р. за поляками було закріплено західноукраїнські та західнобілоруські землі. Для українського населення, яке опинилося у складі Польської держави, розпочався новий етап полонізації. Одним з інструментів даного процесу на західноукраїнських землях, в тому числі і на Волині, було утворення польських парамілітарних товариств та

організацій, завдання яких полягало у закріпленні на місцях польської влади з подальшою економічною, господарською та культурно-освітньою експансією.

Свій початок польське військо та цивільне осадництво бере із закону «Про осадництво», який був прийнятий 17 грудня 1920 р. польським Сеймом [16, с. 4]. Осадники – це колишні військово-вслужбовці, ветерани польського війська, які брали участь у війні за незалежність Польщі 1917 – 1920 рр. та мали право отримати від держави безкоштовні земельні наділи і кредити в облаштуванні господарств на західноукраїнських землях [12, с. 206].

Основною метою, до якої прагнув уряд Другої Речі Посполитої під час проведення аграрної реформи на території Волинського воєводства, було відродження, знищеної війною, головної гілки польської економіки – сільського господарства. Польський уряд планував з допомогою військових осадників досягти декількох важливих цілей: 1) заохотити призовників до служби у польській армії (військовослужбовці мали право отримати наділ землі після відбуття терміну служби в армії); 2) сформувати єдину систему національної економіки, до складу якої входили території, які до недавнього часу перебували у складі трьох різних держав: Російської імперії, Німеччини та Австро-Угорщини; 3) контролювати новостворений кордон з Радянською Україною; 4) використовувати військовий потенціал осадників на випадок збройної агресії з боку радянської влади; 5) розв'язати проблему малоземелля та безземелля у центральних воєводствах держави [13, с. 11].

Парцеляція і пов'язана з нею колонізація впродовж двадцяти міжвоєнних років служила постійною причиною ескалації між українськими селянами та польськими новопоселенцями. У виникненні польських осадницьких господарств українські селяни цілком правильно вбачали причини свого безземелля і тому виступали проти насадженого польського елемента. Селяни вдавалися до побиття новопоселенців, нищення і підпалів осадницьких господарств, намагалися не допустити парцеляції землі серед колоністів, вступали в збройні сутички з ними, а також з представниками польської влади на місцях [13, с. 101].

З самого початку переселення військових осадників на «чужу» їм територію знайшло жорсткий опір українського селянства, яке справедливо не бажало ділитися землею з колишніми польськими військовиками. Як свідчать документи Державного архіву Рівненської та Волинських областей, у період 20-х – 30-х рр. ХХ ст. велика кількість переселенців зверталась до поліції та армії з проханням надати зброю (пістолети, рушниця та навіть гранати) для самооборони себе та своїх родин [11, с. 96].

У Волинському воєводстві восени 1921 р. польська поліція провела масові арешти у Кременецькому, Рівненському, Дубенському та Луцькому повітах, де відбувались заворушення селян проти осадницького руху. Часто останні самовільно користувалися сервітутами, не сплачуючи орендної плати. Зокрема, влітку 1921 р. жителі сіл Губин і Городище Луцького повіту самочинно випасали худобу в панському лісі, а коли патрулі затримали їх, то селяни вступили в сутичку з поліцією [1, с. 22].

Антипольський селянський рух в двадцятих роках ставав дедалі активнішим. Начальник слідчого відділу доповідав комендантові поліції Волинського округу: «Причини більшості випадків підпалів не встановлено. Підпалюють скирти збіжжя і цілі господарства хліборобів. Можна припустити, що ці підпали вчиняються на політичному ґрунті (саботаж). Підпали збільшуються». Саме тут в липні-вересні 1923 р. селяни спалили 78 сільськогосподарських об'єктів, котрі належали особам польської національності [1, с. 33].

Підпали місцевими селянами осадницьких господарств, як форма опору, були надзвичайно поширеними у Волинському воєводстві. Лише у 1928 р. у Ковельському повіті було 7 таких підпалів, які завдали господарям збитків майна на суму 20 тис. зл., у Володимирському – 6 підпалів на суму 7850 зл., у Кременецькому – 5 підпалів на 20 тис. зл. [13, с. 86].

В 1938 р. у військових осадах Бельмаж Здолбунівського повіту, в господарствах осадників Сарнецького Францішка та Кокосинського Хенрика, а також Тельми Францішка осадни Завидів, гміни Хорів одночасно відбулися пожежі. В ніч з 12 на 13 вересня приблизно о 12 годині ночі дружина Х. Кокосинського побачила у вікно, як їхні чотири скирти соломи біля стодоли охоплені пожежею. В підсумку, згоріли всі господарські приміщення: стодола, стайня, хлів, всі продукти та збіжжя. Вцілів тільки житловий будинок, дякуючи своєчасним діям пожежників. Загальна сума збитку становила 5-6 тис. злотих.

Паралельно палали скирти з соломою в сусіда Ф. Сарнецького, який проживав неподалік. Його розбудила сусідка та повідомила про пожежу в господарстві. Господар спочатку спробував сам боротись з вогнем, але дивлячись, як він швидко поширювався, то кинувся рятувати родину та

худобу. Вогонь з часом, підсилений вітром, перекинувся на господарські приміщення, а згодом на будинок. Як наслідок, стодола та стайня згоріли повністю, а в будинку пошкодилися дах та частина стіни. Постраждали також сільськогосподарські продукти, збіжжя та свині. Загальна сума збитків Х. Сарнецького нарахувала близько 10 тис. злотих. В обох випадках пожежі розпочинались з підпалу чотирьох копиць соломи, які були поряд з господарськими приміщеннями.

Приблизно о тій же годині була проведена диверсія у військовій осаді Завидів у господарстві осадника Ф. Тельми, яка знаходилась від Бельмажу на відстані близько чотирьох кілометрів. Постраждали всі господарські приміщення (стайня та хлів), а також стодола з збіжжям, сіно, продукти харчування та дах житлового будинку. Загальну суму збитку Ф. Тельма оцінив у 4 тис. злотих.

Прикметно, що вогонь виник та поширився в різних осадах за однаковою схемою. Спочатку запалювалися копиці з соломною, звідкіля полум'я переходило на господарські приміщення та житлові будинки. В процесі розслідування злочину поліцією, в осаді Бельмаж на відстані 17 м. від спаленої стодоли Ф. Сарнецького, було знайдено пляшку ємністю $\frac{1}{2}$ літра із залишками нафти та закоркована шматком газети «І.К.С.». По гарячих слідах поліція не знайшла винуватців, оскільки пожежники та люди, які гасили пожежу, затоптали місця злочину [2, арк. 433].

Під час огляду місця пожежі у Ф. Тельми було знайдено на полі на відстані 60 м. від місця пожежі людські сліди. Сліди вели в бік лісу, який знаходився на півночі села на відстані 600 м. від господарства військового осадника. Сам господар ще перед прибуттям поліції знайшов поблизу стодоли на городі півлітрову пляшку із запахом нафти (вірогідно керосину), але не надав цьому значення, оскільки поспішав гасити пожежу.

Слідством була висунута версія про саботаж, виконавцями якого могли бути українці, які належали до ОУН. Була опитана українська молодь, яку підозрювали в приналежності до націоналістичних організацій, але у всіх їх виявилось алібі. Згодом слідство у справах пожежа в господарствах Сарнецького та Кокошинського встановило, що підпал могли здійснити мешканці м. Острога Гришук Абрам та Ляшук Петро. Вони відкрито виступали проти політики ревіндикації, католиків та вказували, «що Україна скоро стане незалежною». Ці двоє також радикально висловлювались проти осадників та вказували на те, що їх необхідно було знищити. 14 липня 1938 р. гродський суд Острога засудив А. Гришука до двох місяців арешту за фальшиві свідчення [2, арк. 433 зв.].

Слідство провело обшуки в господарствах згаданих фігурантів справи. В А. Гришука знайдено кілька сторінок газети «І.К.С.», подібної до тої, що знайшли поряд з пляшкою з керосином в господарстві Ф. Сарнецького, а в помешканні П. Ляшука обшуки не принесли очікуваних результатів. Крім того, було обстежено пасовисько біля осади Бельмаж, яке знаходилось неподалік. Там було знайдено невеличкий шматок конопляного полотна, в якому загорнуто червоний шнурок, одна півлітрова та дві малі порожні пляшки, кусок газети «І.К.С.», а також кишеньковий ніж.

Підозрювані у підпалі відмовилися визнавати свою провинку у вчиненому злочині. Вони стверджували, що в ту ніч пасли коні, до пожежі не мали відношення, а речі, які знайшли слідчі на березі, були не їхні. Лише П. Ляшук визнав ножа за свою власність, якого він в ту ніч загубив.

Враховуючи всі наявні непевні докази, отриманих в результаті обшуку в господарствах та на пасовиську, слідство дійшло висновку про причетність А. Гришука та П. Ляшука до підпалів. Слідчими були зроблені гіпсові знімки взуття у підозрюваних, але виявлені сліди паліїв в осадника Ф. Тельми не збігались з їх розміром. Але замість того, щоб зняти всі підозри, «детективи» припустили про наявність третього невідомого спільника. Незважаючи на таку непевну доказову базу, гродський суд Острога 15 вересня 1938 р. присудив А. Гришуку та П. Ляшуку арешт без права внесення застави [2, арк. 434].

Варто зазначити, що часто осадники звертались до повітових старост зі скаргами на місцевих віїтів та солтисів, які ображали та навіть цькували осадників та їхню роботу. Це не видається дивним, адже майже чималу кількість посад на селі та в містечках займали українці, які становили більшість, тому відношення до польських військових і цивільних переселенців була вкрай негативним. У 1932 р. військові осадники з гміни Новомалин Здолбунівського повіту звертались з проханням до старости про притягнення до відповідальності віїта цієї ж гміни за образу. Новоселецький Юзеф називав польських відставних військових «босяками», «ослами», «дурнями» та бажав, щоб «холера забрала всіх осадників». Він це мотивував тим, що вони забрали в українців землю. Ю. Новоселецький на кожному кроці здійснював всілякі труднощі в роботі осадників, як то визначення шарварку під час жнив, ігнорування ремонту доріг, які проходили через осаду. На думку військових осадників

Новомалина, вїт зловживав своїм становищем. Зокрема, першочергово стягував податки, які йшли на гміну, і лише тоді ті, які були загальнодержавними [3, арк. 46].

Конфлікти між польськими парамілітарними організаціями та українцями існували увесь міжвоєнний період. Чи не найчастіше на Волині конфронтація відбувалася зі Стрілецьким союзом. Його діяльність, як решти інших польських парамілітарних організацій на Волині, посилювала напруженість в українсько-польських відносинах у 1921 – 1939 рр. Це пояснюється тим, що Стрілецький союз активно долучав до своїх членів не лише поляків, а й українців, конкурував з українськими організаціями, на зразок таких, як «Луг», «Січ» та «Пласт». Окрім того, Стрілецький союз проводив активну діяльність серед місцевого населення, пропагуючи ідеї польської державності, що вносило напругу у стосунки не тільки між польськими та українськими організаціями, але й між місцевими поляками та українцями загалом. Як приклад, де напруженість у взаємних стосунках переросла у локальний конфлікт, можна навести події у селі Невіркив, гміни Межирич Рівненського повіту [12, с. 209].

У 1935 р. між підрозділом Стрілецького союзу та українською молоддю с. Невіркив, сталася сутичка. У ході розслідування було встановлено, що члени Стрілецького союзу під командуванням Юзефа Фігля йшли маршем по дорозі з села до колонії Жарнівки. Поблизу населеного пункту Невіркив до стрільців підійшли троє українців, Жильчук Іван та Микола та ще одна особа, яка не була встановлена, і почали насміхатись зі стрільців, які несли жалобні пов'язки по маршалку Ю. Пілсудському. На адресу поляків почали лунати нецензурні висловлювання. Стрільці на дану провокацію не реагували, допоки на них не рушила українська молодь. Останні почали бити стрільців, зривати з ременів жалобні та стрілецькі відзнаки.

25 лютого 1936 р. апеляційний суд виніс вирок по даній справі: «Данилу Баюну – три місяці, Григорію Баюну, Іванові, Миколі та Якову Жильчукам, Микиті Баюну та Гордію Захаруку – три з половиною місяці кожному» [4, арк. 177 зв.].

Інциденти за участю Стрілецького союзу та місцевого населення продовжились і в наступному році. У 1937 р. в с. Білашівці, гміни Березно, Костопільського повіту на співочий хор, який належав Союзу та складався з 12 чоловік, напали невідомі особи. Пізніше вдалося упізнати чотирьох, які нападпитку вчинили напад з палицями в руках та камінням. Нападаючі викрикували: «Розійдись, поляки», «Бо виб'єм поляків», а також політичні «Відайте Україну». Одного із стрільців було поранено поліном в голову так, що він впав на землю весь у крові, а двох побито камінням. Стрільці задля порятунку почали тікати до найближчих населених пунктів, а місцеві хлопці бігли за ними та співали: «Ще не вмерла Україна». В ході слідства були впізнані Прадун Теодор, Деркач Теодор, Курильчик Томаш. Всі вони проживали в с. Білашівці [5, арк. 115].

Ще одним способом протистояння українського населення членам згаданої організації була агітація проти вступу до неї. У 1933 р. Добростанський Микола, керівник відділу Стрілецького союзу військової осади в Ярославовичах, повідомляв, що мешканці с. Яловичі Дубенського повіту брати Ян та Людвик Моленди активно переконували місцевих поляків та українців проти вступу до даної організації. На їхню думку, члени союзу були «банда, що складалась з самих ледарів і тих, хто хоче війни». У своїх промовах згаданий дует вказував на той факт, «що дана організація є непотрібною та не повинна існувати». Окрім промов, Я. та Н. Моленди свою неприязнь до «союзників» підкріплювали фізичним насиллям. Подібний випадок мав місце увечері 2 квітня 1933 р. по дорозі з с. Ярославичі до Луцька, біля колонії Рудецька, де вони із засідки з палками та кілками в руках напали на прохожих стрільців Квятковського Владислава та Чижевського Казимира і побили їх. Брати були прихильниками політичної партії «Сельроб-єдність». За свою позицію та за побиття членів Стрілецького союзу, суд засудив їх до ув'язнення в м. Дубно. Але в ході апеляції їх було відпущено під домашній арешт [6, арк. 9].

Схожі інциденти мали місце також в житті Союзу польських харцерів. Один із таких трапився 2 липня 1936 р. Близько 22 год. до табору харцерок, який знаходився в Шубківських лісах (гміна Тучин), наблизились чотири невідомі особи, які своїми криками спричинили значний переполох у таборі. Лише втручання чоловіка керівниці табору Голубовського Жигмунта, який здійснив 5 пострілів з револьвера, вдалося відлякати непроханих гостей. У зв'язку із цією подією, постерунок поліції в Тучині вислав патруль для пошуку даних осіб [7, арк. 179].

Необхідно констатувати, що не завжди польські переселенці були «жертвами», але й виступали в ролі агресорів. У Кременецькому повіті на Волині селянин з Вишнівця Левенець зустрів у своєму

лісі літом 1926 р. жінку осадника Белдову, яка рубала молоде дерево та т. зв. «тички». З метою перевірки прізвища українець подався до осади, в якій вона мешкала. По дорозі його перестрів чоловік Белдавою з одинадцятьма товаришами, котрі гуртом побили Левенця до втрати свідомості за одне тільки намагання установити прізвище особи, яка його обкрадала. Белда вистрілив в Левенця з револьвера, внаслідок чого той дістав важке поранення. За своє діяння осадник так і не був пригнаний до кримінальної відповідальності [13, с. 84].

Бували випадки, що осадники організовували банди, які займалися грабежом та розбоєм. Подібне мало місце в с. Загаїці Кременецького повіту, де кілька осадників напали на тамтешнього купця, який віз алкогольні напої, та пограбували його.

Іноді протистояння українців та поляків набувало релігійного забарвлення, що нерідко погрожувало перерости у кровопролиття. Такий випадок мав місце у серпні 1928 р. у с. Вишгородок Кременецького повіту на Волині, коли до 300 озброєних осадників намагалися захопити православну церкву і перетворити її на костюл. Вони серед ночі підняли священника О. Засидацького і настирливо домагалися видачі церковних ключів. Селяни підійшли на допомогу священнослужителю з наміром відстояти храм. Від кривавої бійні врятувало втручання поліції, яка, традиційно в подібних ситуаціях розігнала селян. При цьому осадники залишилися безкарними, незважаючи на те, що один з них вистрілив і ранив селянина Н. Рудницького 13, с. 86].

Доволі часто членів польських парамілітарних організацій державні органи залучали до підтримки правопорядку в населених пунктах Волині. Така робота була небезпечною, особливо в 20-ті роки, оскільки у Волинському воєводстві діяло багато бандитських угруповань, а населення мало велику кількість зброї на руках. 9 вересня 1925 р. військовий колоніст Сигізмунд Полль, який проживав в одній із колоній воєводства, виконував функції члена самооборони і перебував в караулі, помітив декількох підозрілих осіб. На оклик караульного, один із них вистрілив та поранив колоніста в живіт, а бандити тим часом зникли в невідомому напрямку. Через декілька годин осадник Полль помер, а на місце злочину негайно прибули поліцейські та представники суду, але зловмисників по гарячих слідах не вдалось розшукати [15, с. 3].

Необхідно відмітити, що конфлікти відбувались не тільки між польськими колоністами та українцями, а й між самими польськими переселенцями. Так, у 1924 р. між жителями колонії Креховець, Тучинської гміни Іваном Долинським та Казимиром Корчмарським виник конфлікт на особистому ґрунті. В результаті сварки І. Долинський вистрілив у свого односельчанина з револьвера та поранив його в руку. Постраждалого К. Корчмарського доставили в лікарню у Тютюковичі, а Долинського заарештували [14, с. 3].

У 1926 р. в колонії Варварівка Володимирського повіту на весіллі колоніста Франца Буковського виник конфлікт між унтер-офіцерами 23-го піхотного полку, які гостювали в нього та з місцевими колоністами. Причинами для цього послужила непристойна поведінка військових, які прийшли на свято в якості непростених гостей. Після довгих умовлянь вести себе культурно, господар будинку змушений був попросити буйних унтер-офіцерів залишити весілля. Військові, опинившись на вулиці, намагались силою проникнути назад. Врешті-решт між обома сторонами виникла перестрілка, під час якої були поранені унтер-офіцери Новаковський та Оликовський [9, с. 3].

Бували випадки, коли самі осадники були підозрюваними у вчиненні різного роду злочинів на Волині. У 1926 р. в колонії «Поможанка» Горохівського повіту сталася трагедія. Поліція прийшла провести арешт колоніста Івана Войцеховського, якого підозрювали в крадіжці. Сам осадник, не бажаючи бути заарештованим, схопив дві шрапнелі та вдарив однією об іншу, цим самим спричинивши вибух, який розірвав колоніста на частини [10, с. 3].

Звичайно, траплялись також і менш значимі інциденти з представниками польських парамілітарних організацій у Волинському воєводстві. Так, у Здолбунові в 1938 р. у відділі Стрілецького союзу була здійснена крадіжка з клубу. Слідство встановило, що вкрадено блюзу, спідне, кашкет, рюкзак, щітку для взуття, 12 столових ложок столових та сім виделок. Загальна вартість заподіяної шкоди складала – 25 зл. 12 гр. Крадіжка сталася в клубі через відсутність вахтового стрільця [8, арк. 310].

Підсумовуючи вище зазначене, можна стверджувати, що інциденти в с. Невірків та Білашівці яскраво відображали політику польської адміністрації щодо українського населення. Полонізація, викорінення української ідентичності, помножене на колонізаторське поводження, створювало підґрунтя для зверхньої поведінки представників польських парамілітарних організацій. Втім, в окремих випадках варто віддати належне польській феміді. Ті тюремні строки, які виніс суд, показують,

що українці відбулися «легким переляком». Але подібні вироки можна вважати радше винятком, ніж закономірністю. Загалом, схожі інциденти між поляками та українцями зайвий раз підкреслюють градус напруги в стосунках.

Список використаних джерел та літератури:

1. Боротьба трудящих Волині за визволення з-під гніту панської Польщі і возз'єднання з Радянською Україною. (1921 – 1939 рр.): Збірник документів і матеріалів. Луцьк, 1957. Ч.1. 271 с.
2. Державний архів Рівненської області (Держархів Рівненської обл.) ДАРО. Ф. 33. Оп. 5. Спр. 19. 633 арк.
3. Держархів Рівненської обл. Ф. 223. Оп. 1. Спр. 19. 50 арк.
4. Держархів Рівненської обл. Ф. 32. Оп. 1. Спр. 4740. 386 арк.
5. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 4. Спр. 88. 269 арк.
6. Держархів Рівненської обл. Ф. 33. Оп. 2. Спр. 2029. 50 арк.
7. Держархів Рівненської обл. Ф. 33 Оп. 4. Спр. 80. 263 арк.
8. Держархів Рівненської обл. Ф. 33 Оп. 5. Спр. 19. 633 арк.
9. «Кровавая свадьба». *Волинское слово*. 1926. 19 октября. № 1049. С. 3.
10. «Разорван на части». *Волинское слово*. 1926. 17 июня. № 1004. С. 3.
11. Сияк С. Взаємовідносини польських парамілітарних організацій з місцевим населенням Волині у 1921 – 1939 рр. *Актуальні проблеми сучасної політики*. Рівне, 2014. С. 96 – 97.
12. Сияк С. Інцидент у селі Невірків 1935 р. як приклад локального польсько-українського конфлікту на Волині в міжвоєнний період. *Етнічні спільноти та конфесії на Волині: історія та сучасність*. Збірник наукових праць. Луцьк, 2019. С. 205 – 212.
13. Смолей В. Польське цивільне і військове аграрне осадництво у Західній Україні: історико-правовий контекст (1919 – 1939 рр.). Тернопіль, 2003. 111 с.
14. «Ссора двух колонистов». *Волинское слово*. 1924. 29 июля. № 732. С. 3.
15. «Убийство колониста». *Волинское слово*. 1925. 17 сентября. № 897. С. 3.
16. Ustawa z dnia 17 grudnia 1920 r. o nadaniu ziemi żołnierzom Wojska Polskiego. *Dziennik Ustaw*, 1921, Nr. 4, Poz. 17 i 18. 6 s.

References:

1. Syniak S. Vzajemovynosyny polskykh paramilitarnykh orhanizatsii z mistsevym naseleнням Volyni u 1921 – 1939 rr. Aktualni problemy suchasnoi polityky. Rivne, 2014. S. 96 – 97.
2. Syniak S. Intsydent u seli Nevirkiv 1935 r. yak pryklad lokalnoho polsko-ukrainskoho konfliktu na Volyni v mizhvoiennyi period. Etnichni spilnoty ta konfesii na Volyni: istoriia ta suchasnist. Zbirnyk naukovykh prats. Lutsk, 2019. S. 205 – 212.
3. Smolei V. Polske tsyvilne i viiskove ahrarne osadnytstvo u Zakhidnii Ukraini: istoryko-pravovyi kontekst (1919 – 1939 rr.). Ternopil, 2003. 111 s.